

مطالعه ساختار بناهای آرامگاهی منطقه شبانکاره در دشتستان بوشهر در دوره‌های صفوی و قاجار: با تکیه بر ساخت گنبد

جواد نیستانی^۱، مریم حقیری^۲

چکیده

دشت شبانکاره از مناطق مهم در دشتستان بوشهر است. در این منطقه دو بنای آرامگاهی شاخص، به نام امامزاده‌های پیر بهرس و شاه علمدار وجود دارد که بنابر سبک معماری هریک گمان می‌رود طی دوران صفوی تا پایان قاجار بنا شده‌اند. مطالعه ساختار معماری این آرامگاه‌ها در مقایسه با سایر آرامگاه‌های استان بوشهر طی دوره مذکور، حاکی از وجود سبک معماری بومی در شبانکاره است. این سبک، به خصوص، تأثیر فراوانی در نمای گنبدهای بقاع پیر بهرس و شاه علمدار گذاشته است. این تحقیق با رویکرد نظری تاریخ فرهنگی نگاشته شده و روش انجام آن نیز از طریق گردآوری اطلاعات در بررسی‌های میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای است.

کلید واژگان: شبانکاره، استان بوشهر، معماری آرامگاهی، گنبد، دوره صفوی، دوره قاجار.

۱- دانشیار، گروه باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس، Jneyestani@modares.ac.ir

۲- دانش‌آموخته کارشناسی‌ارشد، باستان‌شناسی اسلامی، دانشگاه تربیت مدرس، haghirimaryam1@gmail.com

مقدمه

بناهای آرامگاهی یکی از متداول‌ترین انواع بناها در سرزمین ایران هستند. ساخت آن‌ها در دوره پیش از اسلام رواج کم‌تری داشته است، زیرا عقاید زرتشتی حاکم بر آن زمان با به خاک‌سپاری مردگان مخالف بود (هیلن براند، ۱۳۹۱: ۲۷۳). با وجود این از دوره‌های سلجوقی تا پایان تیموری به علت رشد و نفوذ تصوف و از سویی آزادی بیشتر شیعیان - بر تعداد و تنوع بناهای آرامگاهی ایران افزوده شد (بورکهارت، ۱۳۶۵: ۱۰۵؛ ویلبر، ۱۳۶۵: ۳۴). پس از آن‌که در عصر صفوی مذهب تشیع رسمی شد، در این دوره و دوره‌های پس از آن اکثریت بناهای آرامگاهی را امامزاده‌ها و بقاع سادات شیعه تشکیل می‌دادند (غروی، ۱۳۷۶: ۱۶۴). اکثر مقابر امامزاده‌هایی که در استان بوشهر بنا شده‌اند، طی دوره‌های صفوی تا پایان عصر قاجار هسته اولیه‌شان شکل گرفته است. در میان آن‌ها دو امامزاده پیر بهرس و شاه علمدار در منطقه شبانکاره دشتستان قرار گرفته‌اند. این امامزادگان در زمره بناهای آرامگاهی شاخص استان بوشهر، به لحاظ قدمت و نوع گنبد، هستند. از همین رو در این مقاله ساختار معماری و گنبد بقاع پیر بهرس و شاه علمدار در شبانکاره بررسی شده است. سپس جهت متمایز ساختن سبک بومی که در معماری بقاع مورد بحث وجود دارد، ساختار آن‌ها با بناهای آرامگاهی معاصر که در دیگر نقاط استان بوشهر ساخته شده‌اند، مقایسه شده است. این تحقیق با رویکرد نظری تاریخ فرهنگی نگاشته شده و روش انجام آن نیز از طریق گردآوری اطلاعات در بررسی‌های میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای است.

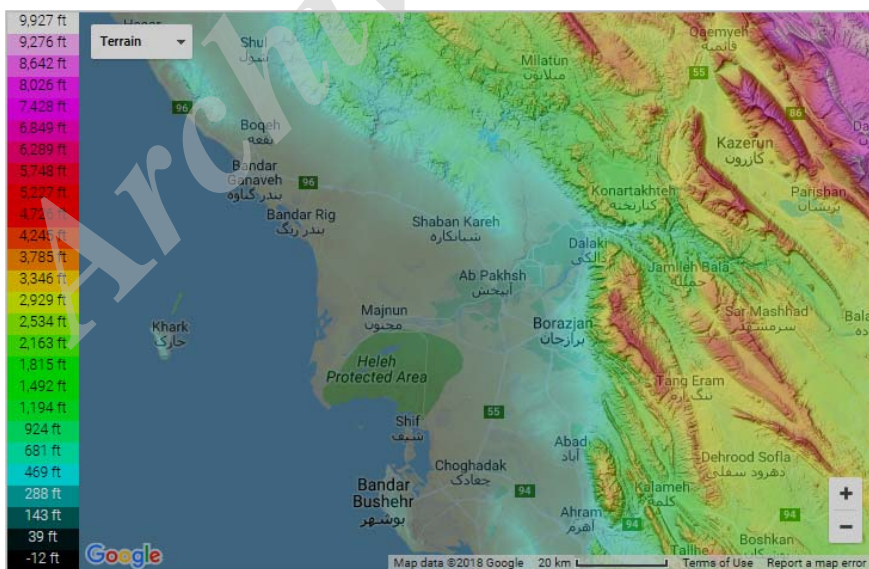
موقعیت جغرافیایی شبانکاره

استان بوشهر با مساحتی حدود ۲۳۱۶۷ کیلومتر مربع - در جنوب غربی ایران و حاشیه خلیج فارس قرار گرفته است (زنده دل، ۱۳۷۷: ۲۳). شهرستان دشتستان در شرق استان بوشهر قرار دارد. بخش‌های شرقی دشتستان مرز استان بوشهر را با فارس تشکیل داده است و از جنوب و غرب به شهرستان‌های دشتی و بوشهر محدود می‌شود. شمال دشتستان هم مرز با شهرستان گناوه است. شبانکاره - یکی از بخش‌های شش‌گانه دشتستان - در شمال آن قرار گرفته است (تصویر ۱). شبانکاره به صورت دشت هموار و وسیعی است که از شمال و شرق به رشته کوه تاوه سیاه محدود است. هم - چنین از جانب غرب به بخش حیات داود شهرستان گناوه، به مرکزیت بندر ریگ، متصل است. در مرز جنوبی شبانکاره رود حله جاری است (تصویر ۲) (لوریمر، ۱۳۷۹: ۲۱۶). رود حله یکی از مهم‌ترین رودهای دائمی استان بوشهر است که از یکی‌شدن رودهای دالکی و شاپور در سعدآباد دشتستان، جنوب شبانکاره، شکل گرفته است و در دهستان حله بندر ریگ، نزدیک مرز شمالی شهرستان بوشهر، به خلیج فارس می‌ریزد (افشین، ۱۳۷۳: ۱۶۶). گفتنی است بخش حیات داود و

مرکز آن، بندر ریگ، در طول تاریخ همواره جزئی از دشتستان بوده و در فارسنامه ناصری از آن به حیات داود دشتستان نام برده شده است (حسینی فسایی، ۱۳۶۷: ۱۳۲۷). در سال‌های اخیر این بخش به همراه بندر گناوه، تحت عنوان شهرستان گناوه، از شهرستان دشتستان جدا شده است.

تصویر ۱: محدوده شهرستان دشتستان (Persionblog.ir)

تصویر ۲: نقشه موقعیت توپوگرافیکی شبانکاره در استان بوشهر (topographic-map.com)

پیشینه تاریخی منطقه شبانکار در دوره‌های صفوی تا پایان قاجار:

تاورنیه، سفرنامه‌نویس عصر صفوی، یکی از نخستین افرادی است که به بندر ریگ و نقش مهم آن در جنوب ایران اشاره کرده است (تاورنیه، ۱۳۶۳: ۳۶۰). در دوره‌های بعد نیز هم‌چنان ریگ منطقه‌ای مهم در جریان‌های سیاسی و اقتصادی جنوب ایران بوده است؛ شورش میرمهنا، حاکم بندرریگ، یکی از مهم‌ترین رویدادهای سیاسی عصر کریم‌خان زند است که با سرکوب میرمهنا پایان گرفت (موسوی نامی اصفهانی، ۱۳۶۳: ۱۶۳-۱۶۱). هم‌چنین در اواخر عصر زندیه، امیر علی خان حیات داودی، حاکم بندر ریگ، از نفوذ بسیاری در دشتستان و بوشهر برخوردار بوده است؛ به گونه‌ای که دو بار با استفاده از نفوذ خویش به لطفعلی‌خان زند برای سرکوبی دشمنانش یاری رساند (همان، ۳۱۷ و ۳۴۶-۳۴۵). بدون شک حاکمان بندر ریگ بدون دسترسی به منابع اقتصادی پس‌کرانه‌ها هرگز نمی‌توانستند نفوذ سیاسی-اقتصادی خویش را در سطح منطقه گسترش دهند؛ از آنجایی که دشت حاصلخیز شبانکاره نزدیک‌ترین پس‌کرانه به بندر ریگ بوده است (نک به تصویر ۱ و ۲)، همواره از این منطقه غله و مایحتاج مورد نیاز، به‌طورمستقیم، به ریگ و دیگر نواحی ساحلی صادر می‌شده است (کازرونی، ۱۳۶۷: ۴۶؛ دو سفرنامه از جنوب ایران، ۱۳۷۷: ۷۶؛ لوریمر، ۱۳۷۹: ۲۱۷). بنابراین می‌توان گفت، هم‌زمان با رشد بندر ریگ، شبانکاره هم در جایگاه پس‌کرانه‌ای نزدیک آن از شکوفایی فراوانی برخوردار شده است. از سوی دیگر رود حله در جنوب شبانکاره به خلیج فارس سرازیر می‌شود. در گذشته ساکنان روستاهای جنوبی شبانکاره از طریق رود حله محصولات کشاورزی را به جزیره (خور) شیف در ساحل خلیج فارس می‌فرستادند (لوریمر، ۱۳۷۹: ۲۱۷). شیف جزیره‌ای کوچک در شمال شرقی شبه جزیره بوشهر است. این جزیره از قرن‌های ۶ و ۷ ه.ق تا عصر حاضر-پیش از ساخت اسکله جدید بوشهر- به علت آن‌که در جوار خورهای طبیعی و اصلی ساحل شمال شرقی بندر بوشهر قرار گرفته است همواره از جایگاهی ممتاز در تجارت خلیج فارس برخوردار بوده است (نک به حموی، ۱۴۱۰: ۳۲۴؛ و صاف، ۱۳۸۳: ۱۴۲ و ۸۴؛ کنین، ۱۳۸۷: ۶۰). کشتی‌ها برای بارگیری کالاها و مسافران برای پیاده‌شدن از خور این جزیره استفاده می‌کرده‌اند (لوریمر، ۱۳۷۹: ۱۵۰-۱۴۹). در نتیجه با عنایت به حاصلخیزی دشت شبانکاره و این‌که در کنار مراکز مهم تجاری- نظیر بندرریگ، رود حله و جزیره شیف- قرار گرفته است، می‌توان از وجود یک موقعیت ویژه اقتصادی در شبانکاره سخن گفت که به حاکمان ناحیه مورد نظر این امکان را داده است نفوذ سیاسی خویش را در منطقه گسترش دهند. جهت ترسیم ملموس‌تر نقشی که سران شبانکاره در وقایع سیاسی جنوب ایران داشتند، می‌توان به جنگ ایران و انگلیس در منطقه نيزک دشتستان اشاره کرد؛ یکی از نیروهای مؤثری که در این جنگ حضور داشتند، تفنگچیان به رهبری سهراب‌خان، حاکم شبانکاره، بوده‌اند (حسینی فسایی، ۱۳۶۷: ۸۱۶؛ رضانی، ۱۳۹۳: ۶۴). افزون بر این، موقعیت اقتصادی شبانکاره و امنیت سیاسی که بر آن

حاکم بود، زمینه‌ای برای ورود و سکونت مجتهدان دینی و گسترش علوم دینی به دست آنان فراهم کرده بود؛ در این راستا می‌توان از شیخ عبدالکریم شبانکاره‌ای، مجتهد بنام عصر قاجار در منطقه جنوب نام برد. دو تن از نوه‌های شیخ عبدالکریم نیز از پایه‌گذاران نخستین مدرسه بوشهر، مدرسه سعادت، در اواخر این دوره بوده‌اند (رمضانی، ۱۳۹۳: ۷۵-۷۳).

بررسی معماری آرامگاهی شبانکاره در دوره‌های صفوی- قاجار

طبق بررسی‌های نگارندگان ۲۰ بنای آرامگاهی شاخص در استان بوشهر شناسایی شده‌است. بیشتر بناها، (۱۶ امامزاده و آرامگاه)، بر اساس ساختار معماری و گنبد متعلق به دوره‌های صفوی تا پایان قاجار هستند. در میان ۱۶ آرامگاه دو امامزاده، بنام پیربهرس و شاه علمدار، در شبانکاره دشتستان قرار دارند که نخست ساختار معماری این دو بقعه توصیف و بررسی خواهد شد. در بین ۱۴ بنای دیگر ۴ امامزاده، شاهزاده احمد، شاهزاده محمد، سید عبدالجبار و امامزاده مرشد، بر اساس ساختار گنبدخانه و گنبد در مقایسه با سایر بناهای آرامگاهی استان بوشهر از همانندی بیشتری با امامزاده‌های شبانکاره برخوردار هستند؛ که در دوره صفوی- قاجار ساخته شده‌اند. به همین جهت ساختار معماری این آرامگاه‌ها نیز، پس از بقاع شبانکاره، بررسی شده‌است. انجام این بررسی به منظور درک بهتر وضعیت معماری آرامگاه‌های شبانکاره در میان بناهای هم‌جوار است.

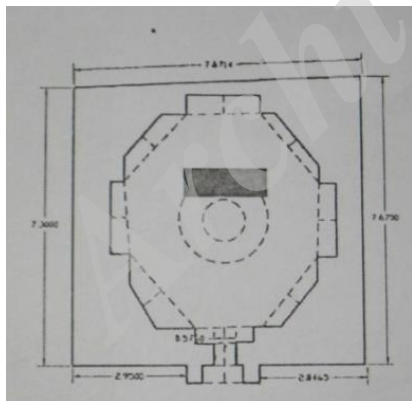
بررسی معماری امامزاده‌های شبانکاره

امامزاده پیربهرس

روستای خلیفه در شمال شبانکاره و در مرز شهرستان دشتستان با گناوه واقع شده‌است. این روستا ۹۵ کیلومتر با مرکز استان فاصله دارد. امامزاده پیربهرس در شمال روستای خلیفه و کنار قبرستان آن است. در ارتباط با نسب امامزاده بین اهالی منطقه معروف است که پیربهرس از نوادگان امام چهارم (ع) است. مقایسه ساختار معماری بقعه پیربهرس با امامزاده‌های دیگر استان بوشهر نشان می‌دهد، این بقعه در دویست سال گذشته بنا شده‌است؛ خود عرقچین امامزاده که سروکی در تیزه دارد، یکی از نشانه‌های رایج آرامگاه‌سازی در نواحی روستایی منطقه، طی دوره‌های صفوی تا اوایل پهلوی است. شبیه خود بقعه پیربهرس در امامزاده‌های مرشد، شاهزاده محمد و سید عبدالجبار و بقعه شاه علمدار مشاهده شده‌است. بقعه پیربهرس بنایی چهارگوش و منفرد، به ابعاد تقریبی $7/80 \times 7/80$ متر است و بر فراز آن گنبدی عرقچین و تک‌پوسته وجود دارد. امامزاده بهرس را با قلوه سنگ ساخته‌اند و نمای آن با ملات ساروج پوشانده شده‌است. سنگ‌های قلوه‌ای توانایی باربری زیادی ندارند. سنگ لاشه به علت مقاومتی که دارد رایج‌ترین ماده برای

ساختمان‌سازی در آرامگاه‌های منطقه بوشهر است. روستای خلیفه در دشتی هموار و دور از کوه قرار گرفته است که می‌تواند اصلی‌ترین دلیل برای کاربرد سنگ قلوه، به جای لاشه، جهت ساخت آرامگاه آن باشد. گنبد عرقچین امامزاده ساختار پلکانی دارد.

به احتمال فراوان مطابق ساختن گنبد راهکاری برای کاهش وزن گنبد روی بنایی است که تماماً با قلوه سنگ ساخته شده و قدرت باربری دیوارهای آن زیاد نیست (تصویر ۳ و ۴). تنها ورودی بنا در جانب شرقی آن و به عرض ۱ و ارتفاع ۲ متر است. بر فراز آن تاقی با قوس تزئینی مثلث تخت، به عرض دهانه ۱/۳۰ متر، ساخته شده است. تاق فرو ریخته و فقط قالب آن به جای مانده است (تصویر ۵). استفاده از قوس مثلث تخت برای تزئین نما در میان بناهای بررسی شده نادر است. به جز بقعه پیربهرس تنها یک بنا با چنین ویژگی دیده شده است؛ نمای داخلی امامزاده شاه علمدار چهار تاق نما با قوس مثلث تخت دارد. بقعه شاه علمدار در جنوب خلیفه است. نمای داخلی بقعه پیربهرس هشت تاق‌نمای ضربی، به عرض ۲ و ارتفاع ۲/۳۰ متر، دارد که طرح داخلی بنا را به هشت ضلعی تبدیل کرده است. تاق‌نماها لچکی‌هایی را تشکیل داده‌اند و خود گنبد، بدون هیچ واسطه‌ای، روی آن‌ها استوار است. بخش داخلی بنا با ملات گچ پوشانده شده است. ملات آن در بخش‌های بالایی نزدیک به گنبد فرو ریخته و قسمت‌هایی از آن به دلیل وجود نم تیره رنگ شده است. بقعه ضریح ندارد و به جای آن سنگ قبری به صورت سکوی سنگی و با پوشش سیمانی، به ارتفاع ۸۰ سانتی‌متر و ابعاد ۷۰ سانتی‌متر × ۲ متر، قرار گرفته است. بقعه پیربهرس به شماره ۱۸۶۵۸ و در تاریخ ۲۸ اردیبهشت ۱۳۸۵ به ثبت آثار ملی رسیده است.

تصاویر ۳ و ۴: نمای بقعه پیربهرس (منبع: نگارندگان) و پلان بقعه
(منبع: آرشیو میراث فرهنگی استان بوشهر)

تصویر ۵: نمای ورودی بقعه پیربهرس (منبع: نگارندگان)

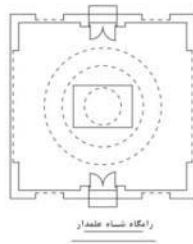
بقعه شاه علمدار

روستای بهر در بخش شبانکاره، جنوب روستای خلیفه و حدود ۹۰ کیلومتری شهر بوشهر قرار دارد. امامزاده علمدار که بین اهالی محل به شاه میرعلمدار معروف است، در زمین‌های شرق روستا قرار دارد. انتساب بقعه به شاه علمدار طبق نقلی است که میان اهالی منطقه رواج دارد. مقایسه سبک به کار رفته در ساختار بقعه شاه علمدار با امامزاده‌های دیگر استان بوشهر بیان‌گر آن است که این امامزاده در عصر صفوی یا قاجار بنا شده است؛ گنبد عرقچین بر فراز اتاقی چهارگوش که چهار تاق‌نما آن را احاطه کرده است، الگویی یکسان برای آرامگاه‌سازی بین مناطق روستایی استان از حدود ۲۰۰ الی ۳۰۰ سال گذشته است. افزون بر آن نمازخانه‌ای قدیمی و متروک در شمال امامزاده وجود دارد که حاکی از قدمت بیش از صد سال بقعه علمدار و اهمیت آن بین اهالی منطقه است. ساختار معماری امامزاده چهارگوش گنبددار، به ابعاد $۶/۶۰ \times ۶/۶۰$ متر، بنا با مصالح سنگ محلی و ملات گچ ساخته شده است که در سال‌های اخیر نمای آن را با سیمان سفید پوشانده‌اند. گنبد بقعه ساختار عرقچین تک‌پوسته دارد. نمای بیرونی گنبد دارای حالت ترکیبی متشکل از رک پلکانی در پایه و عرقچین در تیزه است. علت ساختار پلکانی و رک گنبد شاه علمدار را در این موارد می‌توان جست و جو کرد: به دلیل آن‌که محل امامزاده در نقطه‌ای دور از روستا است و از طرفی قبرستان روستا هم نزدیک آن نیست تا اهالی مرتباً بدان رفت و آمد داشته باشند، جهت بهتر نمایان‌بودن بقعه پایه گنبد آن را رک ساخته‌اند و از این طریق بر ارتفاع گنبد افزوده‌اند؛ توجه به زیبایی نمای گنبد و مسئله ایستایی گنبد روی بنا نیز در نوع ساختار آن تأثیرگذار بوده‌اند؛ از آن‌جا که فشار گنبد متکی بر گوشه‌هاست و تاق‌نماهای زیر گنبد تخت هستند و صرفاً حالت

تزیینی دارند، ساخت گنبدی چنین مرتفع نسبت به گنبدخانه فشار زیادی به آن وارد می‌کند. در نتیجه برای کاهش این فشار گنبد را به شیوه پلکانی ساخته‌اند؛ پیروی از سنت محلی یکی دیگر از این موارد است (تصاویر ۶ و ۷)؛ گنبد عرقچین با ساختار پلکانی در دو امامزاده دیگر، پیربهرس خلیفه و شاهزاده حسین روستای دهداران، مشاهده شده است. هر دو امامزاده در شمال شبانکاره و نزدیک به بقعه شاه علمدار قرار دارند. در این دو امامزاده، در کنار جنبه‌های دیگر، مسئله ایستایی در انتخاب ساختار پلکانی نقش داشته است؛ گنبد پیربهرس روی گنبدخانه‌ای است که با قلوه سنگ برپاشده و مقاومت زیادی ندارد. همین موضوع در مورد گنبد بقعه شاهزاده حسین صدق می‌کند. زیرا ساختار آن از خشت و گل بوده است (تصویر ۸). امامزاده علمدار دارای دو ورودی در بدنه شرقی و غربی است. فضای داخلی بقعه چهارگوش و دارای چهار تاق‌نما زیر گنبد است. تاق‌نماها ۲/۳۰ متر ارتفاع و ۲/۵۰ متر عرض دارند. قوس آن‌ها تخت مثلث است. بین بناهای بررسی‌شده بقعه شاه علمدار تنها بنایی است که تاق‌نماهای آن قوس مثلث تخت دارند (تصویر ۹). تاق‌هایی با چنین قوسی - برخلاف تاق‌های با قوس بیض و جناغی - نمی‌توانند نیروی زیادی را تحمل کنند و بیشتر عنصری تزیینی در بنا هستند. به همین دلیل گوشه‌سازی در این بنا مستقل از تاق‌نماهاست و ساختاری فیله‌پوش مانند دارد. نمای داخلی بقعه را اخیراً با گچ سفید کرده‌اند. سکوی سیمانی، به ابعاد $۱/۵۰ \times ۲/۱۰$ و ارتفاع ۱ متر، به نشانه قبر زیر گنبد ساخته شده است.

تصویر ۶: نمای بقعه شاه علمدار (منبع: نگارندگان)

تصویر ۷: پلان بقعه شاه علمدار (ترسیم آزاد از سهیل قلی نژاد)

تصویر ۸: نمای بقعه شاهزاده حسین (منبع: سرفراز، ۱۳۸۴)

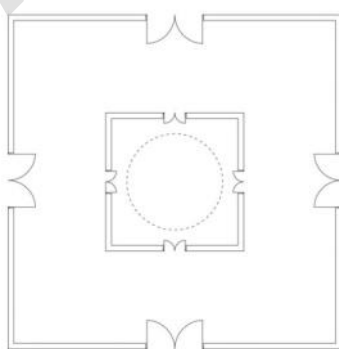
تصویر ۹: نمای داخلی بقعه شاه علمدار (منبع: نگارندگان)

بررسی معماری امامزاده‌های معاصر با بقاع شبانکاره در سایر مناطق استان بوشهر

بقعه شاهزاده احمد

شهر دالکی در شرق شهرستان دشتستان و در مرز با استان فارس قرار دارد. فاصله تقریبی آن با مرکز استان بوشهر ۱۰۰ کیلومتر است. امامزاده احمد در شمال دالکی و در دامنه کوه گیسکان بنا شده است. طبق آنچه بین اهالی شهرت دارد و نوشته‌ای که روی سنگ قبر حک شده، شاهزاده احمد از نوادگان موسی بن جعفر (ع) است. قدمت تقریبی بقعه شاهزاده احمد متعلق به اواخر عصر صفوی و اوایل عصر قاجار است. قدمت‌یابی بر اساس مقایسه ساختار معماری بقعه با امامزاده‌های معاصر آن در استان بوشهر است. افزون بر آن امامزاده گنبدی عرقچین با خودی تیز دارد. وجود چنین گنبدی یکی از ویژگی‌های شاخص اکثر امامزاده‌های استان بوشهر است که در حدود ۲۰۰ الی ۳۰۰ سال گذشته بنا شده‌اند. بقعه بنایی چهارگوش، به ابعاد تقریبی $۱۶/۸۰ \times ۱۶/۸۰$ متر، است. گنبد آن تک‌پوسته عرقچین با خودی تیز است. بنای امامزاده را با مواد بوم‌آورد سنگ لاشه و ملات گچ ساخته‌اند. امامزاده چهار ورودی در هر یک از اضلاع چهارگانه دارد. در حال حاضر محل اصلی ورود به بقعه از جانب جنوب آن است. ورودی‌ها مستقیماً به بقعه راه ندارند و به دالان‌هایی چهارگانه در اطراف گنبدخانه متصل‌اند. کارکرد دالان‌های پیرامون بقعه اصلی احتمالاً به منظور عایق‌بندی و تبادل جریان هوا در گرداگرد گنبدخانه بوده است؛ وجود ورودی‌هایی بین رواق‌ها که به شکل دهانه‌های تاق‌دار هستند این موضوع را تأیید می‌کند. مهم‌تر از این وجود آن‌ها به دفع بهتر نیروهای رانشی گنبد به جوانب بنا کمک مؤثری می‌کند؛ زیرا گنبد بقعه شاهزاده احمد از ارتفاع بیشتری نسبت به گنبد‌های مشابه در سایر امامزاده‌های منطقه بوشهر برخوردار است که به احتمال فراوان علت اصلی آن محل قرارگیری بقعه بوده است. چرا که بقعه در دامنه کوه بنا شده که با محل سکونت اهالی دالکی فاصله

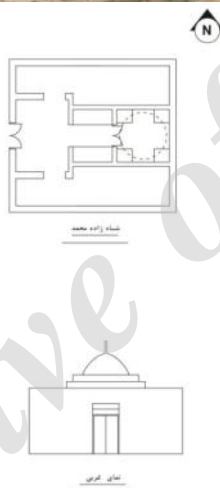
نسبتاً زیادی دارد. در نتیجه جهت افزایش تأثیر بصری بقعه تلاش شده بر ارتفاع گنبد آن بیفزایند. گنبدخانه چهار ضلعی است و در مرکز رواقها قرار گرفته است. در جوانب آن چهار ورودی، به ارتفاع ۲/۲۵ و عرض ۱/۲۰ متر، وجود دارد (تصاویر ۱۰ و ۱۱). گنبدخانه دارای چهار تاق آهنگ، به عرض دهانه ۳/۸۵ و ارتفاع حدود ۶ متر، است. لچکی‌هایی در فواصل بین تاق‌نماها پدید آمده که در زیر ساقه گنبد به ساختاری فیلیوش مانند تبدیل شده‌اند. ساقه گنبد هشت ضلعی است و آهیانه مستقیماً روی آن قرار گرفته است. تزیینات امامزاده عمدتاً شامل گچ‌کاری ساده زیر گنبد است. نیز در سال‌های اخیر ازاره گنبدخانه را تا ارتفاع ۱/۲۵ متری و بخش‌هایی از ازاره رواق‌های جنوبی و غربی امامزاده را با کاشی‌های خشتی تزیین کرده‌اند. بقعه ضریح ندارد و سنگ قبری نوساز، به نشانه محل دفن شاهزاده احمد، در میان گنبدخانه قرار گرفته است.

تصاویر ۱۰ و ۱۱: نمای بقعه شاهزاده احمد (منبع: نگارندگان) و پلان بقعه (ترسیم آزاد از قلی‌نژاد)

بقعه شاهزاده محمد

بخش تنگ ارم در ارتفاعات شرق شهرستان دشتستان واقع شده است. دهرود سفلی یکی از روستاهای تنگ ارم است که در حدود ۱۱۵ کیلومتر بوشهر، مرکز استان، قرار گرفته است. بقعه شاهزاده محمد در جنوب این آبادی و در میان گورستان روستاست. طبق نسب‌نامه موجود در بنا شاهزاده محمد از نوادگان امام حسن مجتبی (ع) است که در قرن ۵ هجری در سیراف سکونت داشته‌اند و بنا به دلایلی نامعلوم در روستای دهرود سفلی دفن شده‌اند. حاج ایاز خان قشقایی که در اواخر عصر قاجار امامزاده را زیارت کرده، به نقل از اهالی محل یادآور شده شاهزاده محمد برادر شاهچراغ (ع) است (ایازخان، ۱۳۸۸: ۲۲۱). قدمت تقریبی بقعه به دوره قاجار بازمی‌گردد؛ طبق بررسی‌های انجام‌شده ساختار چهارگوش به همراه گنبدی عرقچین مبنای آرامگاه‌سازی در بسیاری نقاط استان بوشهر در این دوران بوده است. هم‌چنین قبرستانی تاریخی در اطراف بقعه وجود دارد که اکثر گورهای آن قدمتی بیش از ۱۰۰ سال دارند. بقعه دارای طرحی چهارگوش است. گنبد بقعه تک‌پوسته عرقچین و با سروکی در انتهای آن است که بر دو ساقه مدور کم ارتفاع قرار گرفته است. حیاطی محصور، به ابعاد $۳/۷۰ \times ۳/۹۰$ متر، در جبهه شرقی بنا و دو دالان موازی در جهات شمالی و جنوبی و متصل به امامزاده ساخته شده است. هر دو دالان طرح مستطیل، به ابعاد $۶ \times ۲/۱۰$ متر، دارند. پوشش آن‌ها متشکل از ردیفی از تاق و تویزه با قوس جناغی است. کارکرد فعلی آن‌ها مشخص نیست. احتمالاً به منظور نمازخانه یا زائرسرای بقعه ساخته شده‌اند. این احتمال نیز وجود دارد که دالان‌ها از ابتدا جهت آب انبار ساخته شده باشند و پس از ساخت امامزاده کاربری اولیه را از دست داده‌اند. زیرا ساختار آن‌ها شباهت بسیاری به آب‌انبارهای قدیمی استان بوشهر دارد. یگانه ورودی بنا، به ارتفاع ۱/۷۰ متر، در جبهه شرقی آن است. ورودی هم سطح بقعه نیست و به فاصله دو پله از آن بلندتر است. طرح داخلی امامزاده چهارضلعی و دارای چهار تاق ضربی، به عرض ۲/۵۰ و ارتفاع ۲/۸۰ متر، است. از تقاطع تاق‌ها لچکی‌هایی به وجود آمده که گنبد را بدون وجود گریو نگه داشته‌اند. دیوارهای داخلی بقعه را با گچ سفید کرده‌اند و ازاره آن، تا ارتفاع ۱/۲۰ متر، به رنگ سبز روی ملات گچ نقاشی شده است. سکوی سیمانی، محل قبر، به طول ۲/۲۰، عرض ۱ و ارتفاع ۱/۲۰ متر در زیر گنبد ساخته شده است (تصاویر ۱۲ و ۱۳).

تصاویر ۱۲ و ۱۳: پلان بقعه شاهزاده محمد (ترسیم آزاد از قلی نژاد) و نمای بقعه (منبع: نگارندگان)

بقعه سید عبدالجبار

روستای گورک سادات در ۲۰ کیلومتری شمال شهر بوشهر و در مسیر جاده ساحلی بوشهر به کنگان قرار گرفته است. سید عبدالجبار جد بزرگ سادات گورک و از نوادگان حضرت امام سجاد (ع) است. بر اساس کتیبه روی سنگ قبر سید عبدالجبار در قرن ۸ هجری قمری و به تاریخ حدود ۷۰۷ هجری فوت کرده است. در نتیجه حدود هفتصد سال از فوت عبدالجبار می‌گذرد. متن کامل کتیبه بدین شرح است: «مرحوم السعیدالمغفور سلطان المشایخ ولی الله فی عهد نظام الدین عبدالجبار بن محمد بن عبدالغفار/ فی تاریخ سبع و سبعة مائة». قدمت ساختمان بقعه بر اساس مقایسه سبک شناسی معماری آن با آثار هم دوره‌اش متعلق به عصر قاجار است. امامزاده عبدالجبار

دارای گنبدخانه‌ای منفرد و چهارگوش، به ابعاد $۵/۳۰ \times ۵/۳۰$ متر، است. مصالح ساختمانی امامزاده شامل سنگ مرجان محلی و گچ است که در نمای بیرون پوششی از ساروج دارد. گنبد امامزاده تک‌پوسته و با ساختاری عرفچین است. گنبد روی ساقه‌ای هشت ضلعی قرار دارد. یگانه ورودی بنا در بدنه شمالی و به ارتفاع $۱/۵۰$ متر است. ساختار داخلی بقعه نیز چهارضلعی است. شیوه چپیره‌سازی گنبد عبدالجبار متشکل از هشت باریکه تاق همراه با کاربرندی است که منجر به ایجاد تهرنگ هشت ضلعی در گنبدخانه شده‌اند (تصویر ۱۴ و ۱۵). افزون بر آن وجود محرابی در بدنه جنوبی بنا مهر تأییدی بر قداست آن میان اهالی گورک سادات است. محراب گچی و تاقی با قوس بیز دارد. ارتفاع محراب به همراه قاب گرد آن $۱/۴۰$ متر است. یکی از خصوصیات متمایز بقعه تزئینات گچبری حاشیه باریکه تاق‌هاست. تزئینات به صورت کنده هستند و نقوش آن‌ها هندسی ساده است. بقعه ضریح ندارد ولی طبق توصیف سدید السلطنه، مورخ عصر قاجار، درون مقبره سید عبدالجبار سنگ قبر مرمری و شکسته وجود داشته است (سدیدالسلطنه، ۱۳۶۲: ۶۱۶-۶۱۵). بقایای شکسته سنگ قبر اکنون در منزل یکی از اهالی روستای گورک سادات نگهداری می‌شود. این بقعه در تاریخ ۱۸ شهریور ۱۳۸۷، به شماره ۱۳۲۶۷ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

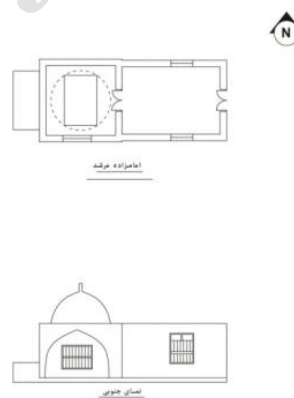
تصاویر ۱۴ و ۱۵: نمای بقعه سید عبدالجبار (منبع: نگارندگان) و پلان بقعه

(منبع: آرشیو میراث فرهنگی استان بوشهر)

امامزاده مرشد

روستای بندرگاهی در جاده ساحلی شهرستان تنگستان واقع شده و تابع بخش دلوار است. این روستا ۵۰ کیلومتر با شهر بوشهر فاصله دارد. امامزاده مرشد در این روستا و نزدیک به ساحل دریا قرار گرفته است. کتیبه یا تذکره‌ای از امامزاده در بنا وجود ندارد. این بقعه بنا بر اعتقاد مردم محلی به امامزاده مرشد معروف شده است. بقایای گورهای قدیمی که در جبهه غربی بقعه واقع شده و

همچنین مقایسه ساختار امامزاده با دو امامزاده گورک سادات و دهرود سفلی که در دوره صفوی- قاجار بنا شده‌اند، نشان می‌دهد که قدمت تقریبی بنا متعلق به عصر قاجار یا اوایل دوره پهلوی است. امامزاده مرشد بنایی چهارگوش، به ابعاد $3/80 \times 3/80$ متر، است و بر فراز آن گنبدی عرقچین و تک‌پوسته وجود دارد. همچنین نمازخانه‌ای مستطیلی، به ابعاد $4/80 \times 3/70$ متر، به بخش شرقی امامزاده چسبیده است. این بنا با مصالح سنگ محلی و ملات گچ ساخته شده است. نمای بقعه ساده است. فقط سه تاق‌نما که قوس شاخ بزی دارند، در جهات غربی، شمالی و جنوبی بقعه نما را از حالت یکنواختی خارج کرده است. محل ورود به نمازخانه و بقعه در یک راستا و در جبهه شرقی است (تصاویر ۱۶ و ۱۷). پوشش سقف نمازخانه تخت است که این پوشش به روش تیرریزی و متشکل از ردیفی از چوب‌های چنند است که روی آن را با حصیر پوشانده‌اند. درب بقعه، به ارتفاع ۲ متر، در بدنه تاق‌نمای ضلع شرقی جای گرفته است. گنبدخانه از درون بر چهار تاق‌نما به عرض ۳ متر استوار است که لچکی‌هایی را در گوشه‌ها تشکیل داده‌اند. نمای داخلی امام-زاده ساده است و به تازگی با گچ سفیدکاری شده است. بقعه ضریح ندارد و به جای آن سکوی سنگی مستطیلی، به ارتفاع ۲ متر، در زیر گنبد محل گور را مشخص کرده است.

تصاویر ۱۶ و ۱۷: پلان امامزاده مرشد (ترسیم آزاد از قلی‌نژاد) و نمای امامزاده (منبع: نگارندگان)

در مجموع مقایسه امامزاده‌های شبانکاره با سایر امامزاده‌های استان بوشهر که در دوره صفوی- قاجار ساخته شده‌اند و از ساختاری مشابه با بقاع شبانکاره برخوردار هستند، نشان‌دهنده شباهت‌ها و تفاوت‌هایی بین آن‌هاست که نتیجه آن در جدول زیر بیان شده است:

جدول - مقایسه امامزاده‌های شبانکاره با امامزاده‌های استان بوشهر در دوره صفوی - قاجار ساخته شده‌اند

ویژگی خاص معماری	تزیینات		مصالح	گنبد		پلان		نام بنا
	خارجی	داخلی		دو پوسته	تک پوسته	خارجی	داخلی	
گنبد عرقچین پلکانی، گنبدخانه هشت ضلعی		گچ کاری	قلوه سنگ، گچ و ساروج		عرقچین پلکانی	چهار گوش	چهار گوش	پیر بهرس
گنبد عرقچین با ساختار ترکیبی رک و پلکانی، تاق مثلی گنبدخانه		گچ کاری، تاق نما	سنگ، گچ و سیمان		عرقچین پلکانی	چهار گوش	چهار گوش	شاه علمدار
ارتفاع بلند گنبد و تاق نماهای آن		گچ کاری، کاشی کاری	سنگ و گچ		عرقچین ساده	چهار گوش	چهار گوش	شاهزاده احمد
		گچ کاری، رنگ آمیزی روی گچ	سنگ و گچ		عرقچین ساده	چهار گوش	چهار گوش	شاهزاده محمد
گوشه سازی با باریکه تاق، محراب گچی		گچ بری	سنگ، گچ و ساروج		عرقچین ساده	چهار گوش	چهار گوش	سید عبدالجبار
		گچ کاری	سنگ و گچ		عرقچین ساده	چهار گوش	چهار گوش	بقعه مرشد

نتیجه‌گیری

نتیجه بررسی پیشینه تاریخی شبانکاره- طی دوره‌های صفوی تا پایان قاجار- نشان داده است که ناحیه شبانکاره از شرایط اقتصادی نسبتاً خوبی در دوران مذکور برخوردار بوده است. زیرا این ناحیه یکی از نقاط مهم تولید محصولات کشاورزی در دشتستان بوشهر است که از امتیاز دسترسی مستقیم به مراکز تجاری ساحلی- بندرریگ و جزیره شیف- برای صدور محصولاتش بهره‌مند بوده است. برخورداری از شرایط اقتصادی نسبتاً ایده‌آل زمینه‌ای را برای خان‌های شبانکاره فراهم کرده بود تا در عین وابستگی سیاسی که به حاکمان نواحی مجاور داشتند، اجازه برخورداری از یک خودمختاری سیاسی نسبی را نیز داشته باشند. افزون بر این خاندان مجتهد و اهل علم با استفاده از فرصت پیش‌آمده در شبانکاره سکونت کرده‌اند و موجب گسترش علم و فرهنگ در جنوب ایران شده‌اند. در این خصوص می‌توان از شیخ عبدالکریم شبانکاره‌ای و نوادگانش نام برد. از سوی دیگر بررسی معماری آرامگاهی شبانکاره- در مقایسه با دیگر امامزاده‌های استان بوشهر- نمایان‌گر وجود برخی ویژگی‌های متمایز در ساختار آن‌هاست. در زمره این ویژگی‌ها می‌توان بدین‌موارد اشاره کرد: کاربرد سنگ قلوه در ساختمان بقعه پیر بهرس؛ استفاده از طرح هشت‌ضلعی در نمای درونی بقعه پیر بهرس؛ کاربرد قوس‌های مثلث تزئینی در نمای تاق‌ها و ساختار پلکانی که در نمای گنبد عرقچین امامزاده‌های پیر بهرس و شاه علمدار وجود دارد. برخی از این عناصر- مانند قلوه سنگ که در بقعه پیر بهرس به کار رفته- ریشه در موقعیت جغرافیایی بقعه دارد. زیرا امامزاده‌های شبانکاره در دشتی هموار واقع شده‌اند. هم‌چنین یکی از عللی که موجب شده ساختار پلکانی را برای نامسازی بقاع پیر بهرس و شاه علمدار برگزینند، مسئله ایستایی گنبدها و رفع رانش آن‌ها روی گنبدخانه است؛ چرا که گنبدخانه پیر بهرس با قلوه سنگ ساخته شده است و قدرت رانش زیادی ندارد. نیز تاق‌های گنبدخانه شاه علمدار تزئینی و تخت هستند و از عملکرد مناسبی در دفع نیروهای وارده از سوی گنبد برخوردار نیستند. از سوی دیگر، کاربرد ساختار پلکانی در نمای گنبد بقاع، قوس‌های مثلث و طرح هشت‌ضلعی گنبدخانه پیر بهرس می‌تواند ریشه در عوامل دیگری- فارغ از مسائل جغرافیایی و سازه‌ای- داشته باشد. در این رابطه بایستی از وجود یک سبک محلی در معماری منطقه شبانکاره سخن گفت. این سبک، به ویژه، در نحوه گنبدسازی امامزاده‌ها تأثیر بیشتری گذارده است. زیرا افزون بر بقاع پیر بهرس و شاه علمدار گنبد بقعه شاهزاده حسین روستای دهداران که در جوار آن‌هاست- پیش از بازسازی غیر اصولی- دارای ساختار عرقچین پلکانی بوده است. از آن‌جا که گنبد- به ویژه در بقاع متبرکه که مدفن سادات شیعه هستند- اهمیت نمادین بیشتری نزد اهالی منطقه داشته است، معماران شبانکاره نیز میزان بیشتری از نوآوری را در شیوه ساخت گنبدهای آرامگاه‌ها دخالت داده‌اند. هرچند که سبک گنبدسازی

آرامگاه‌های شبانکاره در دوره‌های صفوی- قاجار فراگیر نبوده و در سایر آرامگاه‌های هم دوره‌اش در نواحی دیگر استان بوشهر دیده نشده است، وجود آن‌ها در منطقه شبانکاره می‌تواند نشانی از اهمیت بارز سیاسی و فرهنگی این ناحیه در دوران مورد نظر داشته باشد که بر تنوع سبک گنبدها تأثیر گذارده است. این موضوع نکته‌ای مهم است و تنها با پژوهش بیشتر در زمینه تاریخ اجتماعی شبانکاره طی اعصار صفوی و قاجار روشن خواهد شد.

پی نوشت:

- ۱- ساختمان قدیمی امام‌زاده حسین در نتیجه بازسازی نادرست تخریب شده است. تنها مدرک موجود برای بررسی آن عکس‌های پیش از بازسازی بناست.
- ۲- بازخوانی صحیح کتیبه سنگ قبر سید عبدالجبار، با تلاش سید حسین حسینی که ساکن روستای گورک سادات هستند، انجام شده است.

منابع

- آیتی؛ عبدالمحمد (۱۳۸۳)، *تحریر تاریخ وصاف*. تهران: نشر پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی تهران.
- افشین؛ یدالله (۱۳۷۳)، *رودخانه‌های ایران*. (چ اول). تهران: نشر وزارت نیرو.
- بورکهارت؛ تیتوس (۱۳۶۵)، *هنر اسلامی*. ترجمه مسعود رجب‌نیا. تهران: نشر سروش.
- تاورنیه؛ ژان باتیست (۱۳۶۳)، *سفرنامه تاورنیه*. ترجمه ابوتراب نوری. چ سوم. تهران: نشر کتابخانه سنایی و کتابفروشی تأیید.
- حسینی فسایی؛ میرزا حسن (۱۳۶۷)، *فارسنامه ناصری (ج اول)*. به تصحیح منصور رستگار فسایی. تهران: نشر امیرکبیر.
- حسینی فسایی؛ میرزا حسن (۱۳۶۷)، *فارسنامه ناصری (ج دوم)*. به تصحیح منصور رستگار فسایی. تهران: نشر امیرکبیر.
- دو سفرنامه از جنوب ایران. (۱۳۷۷)، به کوشش سیدعلی آل داوود. (چ دوم). تهران: نشر امیرکبیر.
- دهخدا؛ علی اکبر (۱۳۷۷)، *لغت نامه دهخدا (ج اول)*. چ دوم. تهران: نشر دانشگاه تهران.
- رضایی؛ علیرضا (۱۳۹۳)، *تاریخ شبانکاره*. (چ اول). قم: نشر صحیفه خرد.
- زنده دل؛ حسن و دستیاران (۱۳۷۷)، *استان بوشهر در مجموعه راهنمای ایرانگردی*. شماره ۶. تهران: نشر ایرانگردان.
- سدیدالسلطنه (۱۳۶۲)، *سفرنامه سدیدالسلطنه*، به تصحیح احمد اقتداری. تهران: به نشر.
- سرفراز؛ علی اکبر (۱۳۸۴)، *گزارش بررسی و شناسایی آثار دشتستان (فصل اول)*. پاییز ۱۳۸۴، اداره کل میراث فرهنگی استان بوشهر: (پلی کی).
- شاکری؛ پرویز (به کوشش). *سفرنامه حاج ایاز خان قشقایی*. تهران: نشر کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- غروی؛ مهدی (۱۳۷۶)، *آرامگاه در گستره فرهنگ ایرانی*. (چ اول): نشر انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- کازرونی؛ محمدابراهیم (۱۳۶۷)، *تاریخ بنادر و جزایر خلیج فارس*. با تصحیح و تحشیه منوچهر ستوده. تهران: موسسه فرهنگی جهانگیری.
- کنین؛ عبدالحسین (۱۳۸۷)، *جغرافیای طبیعی و انسانی بوشهر*. تهران: نشر طلوع دانش.
- لوریمر؛ ج.ج. (۱۳۷۹)، *راهنمای خلیج فارس (تاریخ و جغرافیای استان بوشهر)*. ترجمه سید محمدحسن نبوی. (چ اول). شیراز: نشر نوید شیراز با همکاری بنیاد ایران شناسی بوشهر.
- موسوی نامی اصفهانی؛ محمد صادق (۱۳۶۳)، *تاریخ گیتی گشای در تاریخ زندیه*. با مقدمه سعید نفیسی. تهران: نشر اقبال.

- ویلبر؛ دونالد (۱۳۶۵)، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان. ترجمه عبدالله فریار. (چ دوم): نشر علمی فرهنگی.
- هیلن براند؛ روبرت (۱۳۹۱)، معماری اسلامی. ترجمه باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی. (چ ششم): نشر روزنه.
- یاقوت حموی (۱۴۱۰ ه.ق)، معجم البلدان (الجزء الثالث). تحقیق فرید عبدالعزیز الجندی. الطبعة الاولى. بیروت: دارالکتب العلمیة.

Archive of SID